

**Uniwersytet
Mikołaja
Kopernika
w Toruniu**

**International
Association
of Historians
and Archivists**

NAD WISŁĄ I DNIEPREM

**POLSKA I UKRAINA W PRZESTRZENI
EURAZIJSKIEJ – PRZESZŁOŚĆ
I TERAŹNIEJSZOŚĆ**

**2015
№ 4**

TORUŃ-SARAGOSSA 2015

NAD WISŁĄ I DNIEPREM.

Polska i Ukraina w przestrzeni eurazjskiej –
przeszłość i teraźniejszość.
– Toruń-Saragossa: International Association
of Historians and Archivists, 2015. – № 4. – 190 s.

Redaktor – Zbigniew Karpus
Odpowiedzialny redaktor – Ihor Sribnyak

Komitety naukowe:
Andrij Kudryaczenco (przewodniczący),
Iryna Melnyk (sekretarz odpowiedzialny),
Oksana Dracz, Michał Klimecki,
Iwan Monolatiy, Oleksandr Reent, Gennadij Nadtocka,
Vadym Rubel, Wolodymyr Troszczynski,
Marek Wagner, Wojciech Włodarkiewicz
Witalij Szczerbak, Wasyl Yablonski

Odpowiedzialność za wiarygodność faktów,
cytatów, nazwisk oraz innych danych
ponoszą autorzy publikacji

Redakcja nie zawsze podziela poglądy
autorów publikowanych materiałów

W projekcie okładki wykorzystano
mapę «Administracja (1920)» E. Romera

Adresy dla korespondencji:
sr63@ukr.net
(sekretarz odpowiedzialny)

© Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2015
© International Association of Historians and Archivists,
Saragossa 2015

Соціум і держава

<i>Наталія Пророченко</i> ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ РЕФОРМ XVIII – перша половина XIX ст.	96
<i>Любомир Губицький, Ганна Мельник</i> СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ В СФЕРІ ТОРГІВЛІ АЛКОГОЛЬНИМИ НАПОЯМИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.	101
<i>Анна Острікова</i> ВПЛИВ КУЛЬТУРНО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДОКТРИНИ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ХРАМОВУ АРХІТЕКТУРУ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.	107
<i>Оксана Драч</i> ПОВСЯКДЕННЯ КУРСИСТОК ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ШКОЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (кінець XIX – початок XX ст.)	110
<i>Василь Яблонський</i> РІК ПЕРЕД ЕМІГРАЦІЄЮ: ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У 1920 РОЦІ ..	117
<i>Світлана Голоско</i> УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА у 1918-1922 рр.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ	121
<i>Рустем Абкадиров</i> ПРИРОДООХОРОННІ АСПЕКТИ СТАТУСУ КОРИННОГО НАРОДУ КРИМСЬКИХ ТАТАР	123

Полон та еміграція

<i>Дмитро Байкеніч</i> ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛУГАНЩИНИ	128
<i>Аліна Ситнік</i> «...СПІЛЬНОЮ ДУМКОЮ ЗВ'ЯЗАТИ Й ОБ'ЄДНАТИ ТИСЯЧІ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ»: ТАБІРНІ ВИДАННЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ (1915-1917 рр.)	138
<i>Мілана Срібняк</i> З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИСТЕЦЬКИХ ОСЕРЕДКІВ В ТАБОРІ ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УГА ЙОЗЕФОВ (ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА) у 1921-1922 рр.	145
<i>Олена Гуменюк</i> СПОРТИВНИЙ РУХ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В ЄВРОПІ В 1920 – 1939 рр.	150
<i>Ігор Срібняк</i>	155
УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОДАЛЬША ДОЛЯ	155

Орієнталістика

<i>Лілія Распутіна</i> ХАНЬЦІ. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ	160
<i>Вадим Рубель</i> «ОПИС ТРЬОХ ДЕРЖАВ» ЯК УСОБЛЕННЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ОНОВЛЕННЯ АННАЛО-БІОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ УКЛАДАННЯ «ДИНАСТІЙНИХ ІСТОРІЙ» В КИТАЇ	163

Рецензія

<i>Марина Палієнко, Ігор Срібняк</i> РІД ПАТОНІВ: ДУХОВНИЙ ЗВ'ЯЗОК ПОКОЛІНЬ, АБО ВИТОКИ ГЕНІАЛЬНОСТІ	180
---	-----

Некролог

<i>Олена Гуменюк</i> ПРОФЕСОР ОМЕЛЯН ВІШКА (1 грудня 1940 – 21 жовтня 2014)	182
--	-----

АНОТАЦІЇ	184
----------------	-----

Список використаних джерел та літератури:

1. Водотика О. Ю. Архітектура православних храмів України: історія та сучасність / О. Ю. Водотика ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2006. – 159 с. : іл. – Бібліогр.: с. 151-159.
2. Історія української культури : у 5-ти т. / НАН України ; [голов. ред.: Патон Б. Є. та ін.]. – К. : Наук. Думка, 2005. – Т. 4, кн. 2. Українська культура другої половини XIX століття. – 1292 с. : іл.
3. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / Лиман І. І. ; Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; [наук. ред. А. В. Бойко]. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2004. – 486 с. : табл. – Бібліогр.: с. 378-453.
4. Лиман І. І. Державна церква і державна влада : Південна Україна (1775-1861) / Лиман І. І. ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського

НАН України ; [наук. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – 397 с. : табл.

5. Отчёт по ведомству православного вероисповедания за 1860 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://nasledie.enip.ras.ru>. – Название с экрана.

6. Отчёт по ведомству православного вероисповедания за 1836 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://nasledie.enip.ras.ru>. – Название с экрана.

7. Полное собрание законов Российской Империи. – Собр.П. – Т. I. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://www.nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263. – Название с экрана.

8. Строительный статут. О построении Православных церквей, молитвенных домов и часовень. Раздел 3, гл.1, пункт 89. – Режим доступа:<http://fire-consult.ru/catalog/20/20-5/stroitelnyj-ustav-rossijskoj-imperii.html> – Название с экрана.

Оксана Драч,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПОВСЯКДЕННЯ КУРСИСТОК ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ШКОЛИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Відмова від тоталітарної спадщини диктату держави в освітньо-виховній сфері, ідеологічної запрограмованості життєвих сценаріїв індивідів та формування засад ринкової економічної моделі сприяли вивільненню духовного потенціалу особистості та створенню умов для її вільної суспільної реалізації. Сучасна соціокультурна парадигма пропонує молодим українкам варіативність їхнього життєвого шляху, де, незважаючи на розмаїття індивідуальних рішень, ґрунтовна освіта залишається невід'ємною складовою соціальної реалізації. При цьому історичне минуле вищої жіночої школи дає для сьогодення приклад високого рівня суспільної активності молоді, націленої на втілення своїх різнобічних інтересів та світоглядних установок. Одвічна важливість природної місії жінки в сучасній Україні істотно поглиблюється та доповнюється її вагомою громадською значущістю і поліфункціональністю в умовах соціально-економічних трансформацій, розбудови засад громадянського суспільства. Актуальним завданням науковців стає переосмислення історичного досвіду жіночої освіти та виховання задля пошуку прийнятного для сьогодення концепту розподілу та співвідношення соціальних ролей обох статей на всіх рівнях.

Сучасний етап розвитку української історичної науки характеризується значним дослід-

ницьким інтересом до минулого вищої жіночої освіти. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема, багато зусиль доклали вчені для з'ясування особливостей їх функціонування в Одесі [1–3]. Певний етап дослідження діяльності Одеських ВЖК підсумувала дисертаційна праця О.В. Мельника. Проте сформульовані автором положення інколи мають суперечливий характер. Так, дослідник констатує «переважання на курсах заможних осіб міщанського звання» і разом з тим зазначає, що «благодійні внески підтримували багатьох слухачок» [4, с. 9, 10].

Київські дослідники також активно вивчають жіночу освіту регіону. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячена кандидатська дисертація В.В. Вірченко, яка покладена в основу монографії з теми [5, 6]. Позитивним аспектом роботи є систематизація значного за обсягом фактологічного матеріалу щодо початкової, середньої та вищої жіночої освіти в Києві. Наукові студії К.А. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських ВЖК [7–10]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст. Однак через

регіональний характер вивчення дослідниці не змогла виявити глибинні чинники окремих явищ. Наприклад, пояснюючи причини вибуття курсисток, вона констатувала: «Не всі могли дозволити собі платну чотирирічну вищу освіту, не підтверджену жодними правами» [11]. Натомість факти доводять, що і після визнання правового становища жінок із вищою освітою чисельність випускниць таких закладів суттєво не зросла.

Постійну зацікавленість темою освіти, виховання та соціального статусу жінки в добу модерного часу демонструють дисертанти. У вітчизняній історіографії чимало таких кваліфікаційних праць так чи інакше пов'язано з фемінологічним складником [12–13]. Проте більша частина з них є кандидатськими дослідженнями, де проблеми вищої жіночої школи інколи тільки згадуються. У подібних роботах з історії студентського загалу в Російській імперії питанням навчального життя та побуту курсисток не приділялася увага [14–16]. Отже, маємо констатувати, що, незважаючи на значну кількість праць, питання повсякденного буття курсисток вищої жіночої школи не достатньо висвітлено у вітчизняній історіографії.

Метою даної статті є з'ясування умов та реконструкція обставин повсякденного буття слухачок вищих жіночих курсів Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст.

«Була на сьомому небі від радості в момент, коли прийшло повідомлення про зарахування на медичне відділення Київських вищих жіночих курсів», – записала в автобіографії С. Бруштейн [17, 37]. З гордістю, що їде до храму науки, залишила рідне містечко в Курській губернії Г. Сафронова [17, 55]. Отже, охоплені сумбурним потоком почуттів радості, щастя, страху, гордості, більшість курсисток поспішали до навчального закладу.

Перебування в академічному закладі та новому місті викликало сильні враження в недосвідченої провінційної молоді, якій складно було на перших порах пристати до нових умов. Особливо непросто давалася «петербурзька самотність». Захоплення столицею змінювалося самотністю в чужому найманому помешканні, що породжувала ностальгію за рідним домом. Як згадувала Ю. Фаусек із Керчі: «Санкт-Петербург – величезне незнайоме місто стискало кам'яними будинками, ніби лещатами» [18, 1].

Проте трудові навчальні будні, де основним було відвідування занять, допомагали подолати негативні емоційні переживання. «З побожністю сиділа і слухала славетну професуру», – так характеризувала свій настрій курсистка Санкт-

Петербурзьких курсів Н. Суровцова [19, 40]. «Бестужевка» О. Синакевич «заповзятю відвідувала лекції» [20, 8]. Приїхавши до Києва, старанно відвідувала лекції на Вищих жіночих курсах і С. Бруштейн. Поглинули та приголомшили враження перших днів юну провінціалку Ю. Фаусек: лекції, студентки, розмови, книжки, столичні вулиці та оточуючі люди. С. Лейтман зазначила в автобіографії, що під час навчання на Київських вищих жіночих курсах цінувала можливість працювати та проводити час цікаво і продуктивно у великому культурному центрі [17, 46].

Значно легше адаптувалися до нових реалій життя місцеві курсистки. Не відчувала себе «загубленою» серед багатолюдного натовпу слухачок петербурженка, випускниця гімназії Стоюніної О. Синакевич: навколо були «свої», а при зустрічах забувала, що вона новоприбула [20, 13]. Легко було й корінній киянці, випускниці міністерської гімназії З. Тулуб, що після закінчення школи вступила на історико-філологічне відділення Київських вищих жіночих курсів.

Першкурсниці відразу відчували академічність вищої школи, де навчальні заняття різнилися зі шкільною системою. Курсистки мали самотійно розпоряджатися власним часом, вчитися мислити, розуміти, а не заучувати все готове та відоме. Систематичне відвідування навчального закладу багатьом приносило задоволення, адже перед енергійною молоддю відкривався науковий кругозір.

Завдяки предметній системі викладання, упровадженій на початку XX ст., та відсутності формалізму курсистка могла відвідувати будь-які заняття, що її цікавили. Як згадувала одна зі столичних слухачок: «На Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах було галасливо, тісно, жарко; усі ці дівчата знали, до чого вони прагнули» [21, 14].

Адміністрація навчальних округів та організатори курсів відзначали ретельне відвідування лекцій і виконання всіх навчальних вимог слухачками. За бажанням, слухачки Київських вищих жіночих курсів відвідували приватні лекції професора В.Б. Антоновича з антропології, географії та етнографії України. М. Беренштам-Кістяківська згадувала: «Що ці лекції читано без дозволу начальства, тобто нелегальним порядком, то про них старалися не казати стороннім особам. Весь час, поки їх читано, не було ніякого «провалу» чи то розслідування» [22, 207]. Окремі курсистки, як, приміром, К. Рудинська із Чернігівщини, навчалися з великим ентузіазмом, завзято. Життєве кредо дівчини на період вищої школи – тільки навчатися й думати про науку.

У наполегливої курсистки навіть не залишалося часу на читання тогочасного кумира молоді Л.М. Толстого. На IV курсі К. Рудинська настільки захопилася неорганічною хімією, що асистент відомого професора О.М. Бутлерова звернув на неї увагу, а її самостійні наукові студії опублікували в працях Академії наук [18, 109].

Більшість курсисток у спогадах відзначила завчасний прихід на заняття. З 9 год ранку з усіх кінців міста у проливний дощ та жорстокі морози поспішало до приміщення курсів молоде жіноче товариство. На Московських вищих жіночих курсах В.І. Гер'є лекції читалися з 10 до 12 год у великій залі Політехнічного музею з хорами (звідки за курсистками спостерігала допитлива публіка). Опівдні до музею запускали відвідувачів, а слухачки переходили в більш зручну та теплу залу вчених зібрань.

Певний час у закладах проводилися заняття у вечірні години в орендованих приміщеннях. Так, на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах до середини 80-х років XIX ст. лекції читали у дві зміни через нестачу приміщень: з 9 до 16 год для фізико-математичного відділення, опісля – для історико-філологічного [18, 15]. Великий контингент молоді, що бажала слухати лекції окремих столичних професорів (Платонова, Введенського, Сперанського), змушував курсисток займати місця за кілька годин до початку. Одна з них, Н. Суровцова зазначала: «Кладеш на стіл записочку, а інші столи вже біліють від міток тих, що прийшли раніше» [19, 44]. Курсистки вважали це ознакою популярності викладача. Аудиторія іноді настільки наповнювалася слухачками, що професор ледве пробирався до кафедри. Хто запізнювався, часто слухав стоячки. Досить неординарно починався навчальний день на столичних курсах Лесгафта, де о 8 год ранку була гімнастика і тільки потім розпочиналися серйозні заняття. На перервах у навчальних закладах ділилися враженнями від лекцій професорів, деякими захоплювалися, інших критикували.

Окрім лекцій, також важливою формою навчання були семінари, що проводили професори. Спочатку вони являли собою необов'язкові практичні заняття, де обговорювали підготовлені курсистками реферати. Однак багато слухачок виявляло бажання брати участь у них, оскільки лекційна «бездіяльність» не всім подобалася. Записували до семінарів обмежену кількість слухачок, а тому потрапити в групу до «кращих професорів» було непросто. Молодь у таких групах працювала роками. Тут у нагоді ставали родинні зв'язки та знайомства. Зокрема, потрапити на

семінар Є.В. Тарле «бестужевці» Н. Суровцовій допомогла записка від матері, яка знала його ще киянином у молоді роки.

Успішне навчання зобов'язувало до опрацювання слухачками рекомендованої викладачами літератури, а отже, до відвідання бібліотеки. На Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах працювала власна бібліотека, де брали книжки курсистки. Крім цього, знайомилися зі студентами, через яких діставали потрібні книжки. Записувалися дівчата також до публічних бібліотек у великих містах, які з часом перетворилися на центри зустрічей та обміну новинами студентської молоді.

Важливість уміння ретельно працювати з літературою курсистки усвідомлювали під час підготовки на курсах перших самостійних завдань. Наприклад, О. Синакевич, аналізуючи власний невдалий досвід підготовки реферату з російської історії, заспокоювала себе тим, що тяжко тільки спочатку, та раділа обмеженій слухачкській аудиторії в гуртожитку [20, 27]. Достатньо самокритично оцінювала набуту в середній школі підготовку одна з перших курсисток – «нічого в сенсі ґрунтовних, потрібних знань» [23, 475]. Є. Дьяконова в щоденнику картала себе за «неуцтво», яке гостро відчула, порівнюючи себе з успішною слухачкою курсу. Остання, будучи одногодною Єлизавети, чотири роки після школи витратила на підготовку до вищих жіночих курсів і вже мала сформовані наукові інтереси. Утім, як зауважила Є. Дьяконова, домашня бібліотека та можливість зростати у вченому середовищі були доступні не всім [24, 202]. У цьому сенсі пощастило З. Тулуб з інтелігентної київської родини, де приділяли увагу розвитку мислення в дітей. Зінаїда засвоїла ази пошукової роботи ще в гімназії, коли у VIII класі самостійно підготувала реферат про І. С. Тургенєва та виступила з ним.

Зазвичай курсистки організовували товариські гуртки, учасниці яких разом навчалися та спілкувалися, готувалися до семінарів, опрацьовували літературу, надавали один одному допомогу. Для невпевнених у собі, особливо першокурсниць та дівчат із домашньою освітою, входження до однієї з таких мікрогруп давало відчуття колективізму, упевненості, сприяло виявленню та реалізації власного потенціалу. Проте, слід зазначити, навчальна адаптація та включення до товариських гуртків відбувалися досить складно. Курсистки різнилися соціальним походженням та матеріальним достатком, а отже, рівнем шкільної підготовки, виховання, ціннісними орієнтирами, звичаями та манерою поведінки. Зокрема, Є. Дьяконова, столична курсистка з провінційного Ярославля,

похмуро сприйняла справедливі зауваження першокурсниць щодо підготовленого нею реферату, який ті оцінили як «переписування статті Кавеліна». Дівчина звинувачувала невдалий навчальний гурток та невідповідні знайомства [24, 276]. Природна допитливість та прагнення до самовдосконалення спонукали курсисток звертатися за допомогою та порадами до викладачів. Коректні рекомендації професора Лаппо-Данилевського, який намагався не образити самолюбство вимогливої до себе курсистки, допомогли врешті-решт Є. Дьяконовій оволодіти навичками самостійної наукової роботи.

Майже на всіх вищих жіночих курсах діяли гуртки курсисток, що займалися літографуванням та публікацією лекцій професорів. Видавали їх слухачки власним коштом. Процедура була такою: одна з курсисток записувала лекції, дві-три звіряли, редагували. Потім слухачка з каліграфічним почерком переписувала все гектографічними чорнилами та віддавала друкувати на гектографі [18, 108]. Кількість екземплярів таких посібників залежала від чисельності замовників. Зазвичай курс лекцій, опублікований у такий спосіб, коштував 1,5–2 крб. Для невпевнених першокурсниць ця справа видавалася поважною та священною місією старших курсисток. Сором'язлива К. Андреева-Бальмонт усе ж наважилася запропонувати ініціаторам такої справи на Курсах В.І. Гер'є записувати за професорами, вивіряти та коригувати тексти [25, 230]. Членом такого гуртка була і М. Островська, донька драматурга, яка вирізнялася своєю рішучістю, а доповіді її на семінарах вважалися найбільш ґрунтовними.

Вечорами курсистки, як правило, вивчали поданий професорами матеріал та готувалися до занять. Як згадувала М. Чехова, у неї інколи збиралися подружки з Курсів Гер'є, разом вони багато читали, готували реферати та обговорювали їх [26, 18]. Закінчувалися такі зустрічі курсисток веселими вечірками за участю братів та їхніх товаришів по університету. Підготовка до занять потребувала ретельного опрацювання літератури. Коли необізнаний із навчальною діяльністю курсисток відомий письменник І. Бунін порадив З. Тулуб побільше працювати над поетичними творами, вона із сумом констатувала, як мало вільного часу в неї залишалося поза навчанням на такому складному історико-філологічному відділенні, а саме в його слов'яно-російському відділі Київських курсів [27, 95]. Унаслідок тривалої підготовки до занять, нерідко до глибокої ночі, дівчата мали виснажений вигляд, що, звісно, турбувало їхніх батьків, і небезпід-

ставно. Частими були випадки, як, наприклад, з О. де Клап'є та її подругою, у яких почали зникати сили, з'явилися безсоння, стомленість, жар вечорами. Коли лікарі виявили в дівчат туберкульоз, то батьки негайно повезли їх на лікування, і подружки-«бестужевки» вже ніколи не повернулися до Петербурга та навчального закладу [21, 21].

Перед екзаменами відчувалося особливе нервово напруження, одним із приводів до чого ставала несплата незаможними курсистками за навчання, оскільки вони позбавлялися права складати іспити. Буденністю на цей час для них ставали пошуки грошей, клопоти та радість, якщо вчасно вдавалося дістати потрібну суму. В іншому разі курсистка вибувала з навчального закладу. Все частіше зверталися до товариств допомоги слухачкам: «Краще не годуйте, тільки внесіть плату за курси; як-небудь проживу, тільки б закінчити» [28, 181].

Піонерки нової школи, курсистки старанно готувалися до іспитів, щоб достойно виглядати на фоні студентів. Сама підготовка до іспитів (1–3 дні на кожний) у реальному житті виявлялася досить нудною: усамітнення з книжками, майже цілодобове навчання, відсутність живого спілкування, відмова в розвагах. Такий ритм виснажував молодь морально, накопичувалася втома, окремі втрачали впевненість. У частини слухачок загострювалися хронічні захворювання, посилювалася туга за рідною домівкою. Зокрема, у К. Антонович під час навчання в Санкт-Петербурзі навесні починалася «ностальгія за сонячною Україною» [29, 76]. Курсистку О. Синакевич її хороша подруга Віра підбадьорювала під час складання іспитів, хвилюючись, чи вистачить здоров'я поєднувати навчання на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах з учительованням у початковій школі. Матір К. Половцової непокоїли наслідки, якщо навесні донька не складе іспити, – «знову нерви, хвороби». Вона наполегливо вмовляла її відмовитися від навчання відразу у двох навчальних закладах, у тому числі на Санкт-Петербурзьких ВЖК, похмуро передбачаючи, що «виснаження завадить скласти іспити на обох» [30, 126–127]. На правах старшого товариша по перу І. Бунін радив київській курсистці З. Тулуб готуватися до іспиту з лінгвістики тільки в межах екзаменаційного мінімуму, вважаючи, що надмірність матеріалу з такої дисципліни в програмі вищої школи сприяє тільки притупленню розуму [27, 95].

Складність перших екзаменів на курсах доводить і відвертість дівочих порівнянь. «Я була схожа на нещасну, понад міру навантажену коняку,

що ледь-ледь тримається на ногах», – занотувала в щоденнику Є. Дьяконова під час першої сесії [24, 277]. «Безглузді», за оцінками курсисток, іспити вибивали зі звичного способу життя. Саме так таврувала їх роздратована О. Синакевич у дівочих нотатках, коли, просидівши 5 годин у черзі під екзаменаційною аудиторією, не дочекалася і повернулася додому морально розбитою та без результату [31, 7]. Втрата черги позбавляла курсисток можливості скласти іспит протягом кількох місяців. Тому від самого ранку перед дверима екзаменаційних аудиторій збирався натовп молоді і відбувався запис на іспити. Час в очікуванні на запис слухачки коротали у знайомствах та розмовах між собою.

Дівчатам часто важко було скласти іспит у зв'язку з нервовим перенапруженням. Так, на екзамені з логіки в голові Є. Дьяконові все сплуталося, і «не провалити його» допоміг лише професор Введенський, який, ставлячи додаткові запитання, виявив знання курсистки [24, 277]. К. Антонович, навпаки, під час іспиту з гістології професору, який «полюбляв провалювати курсисток на екзаменах», дала вичерпні відповіді на поставлені запитання з усього навчального курсу, що зазвичай не практикувалося. Підсумком стала не тільки відмінна оцінка в екзаменаційній книжці, а й приховане здивування суворого викладача: «Ось Ви яка!» [29, 76]. Перед професором Д. І. Менделєєвим столичні курсистки настільки прихилилися, що на іспиті перед відомим хіміком стояли і не насмівалися присісти. Отже, нелегко давався слухачкам вищих жіночих курсів екзаменаційний період. Водночас це опосередковано доводить серйозність вимог екзаменаторів.

Цікавила молодь і порівняльна оцінка жіночої та чоловічої підготовки у вищій школі, запитати про що наважувалися тільки викладачів, з якими товаришували. Власне, через роки більшість курсисток осмислила академічність засад вищих жіночих курсів, де, незважаючи на суворі вимоги на іспитах, відвідування лекцій було не обов'язковим, а головною умовою успішності були знання [21, 26].

Закінчення екзаменів молодь відзначала веселими вечірками. О. Синакевич, не засмучуючись тим, що латину та логіку відкладала на осінь, останній іспит (13 травня) на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах святкувала в оточенні друзів у Таврійському саду. Завершилося відзначення «радість свободи» питтям чаю в неї вдома [20, 66]. Успішне складання першої екзаменаційної сесії надавало не тільки від-

чуття щастя, радості від повернення додому, а й суттєво підвищувало дівочу самооцінку. «Здавалася собі такою розумною, як ніколи, і звисока поглядала на батьків», – через багато років так оцінила свою поведінку Н. Суровцова [19, 44]. Роз'їжджалася із Санкт-Петербурга по своїх домівках молодь у спеціальних вагонах III класу, пристосованих для сну, які пускали на залізницю для студентів навесні та восени. Під час дводенної дороги до України почувалися щасливими, співали пісень. Із закінченням першого навчального року в омріяних закладах майже зникла ностальгія за «малою батьківщиною». Уже з другого курсу радо чекали на зустріч із товаришами по навчанню, входили в життя, повне праці і науки.

Студентська молодь у вищих навчальних закладах брала активну участь у громадському житті. Такі чинники, як відірваність від рідного дому, бідність значної частини молоді, визначали необхідність в інституції, яка б надавала слухачці моральну та матеріальну підтримку. Зазвичай в університетах діяли земляцтва, які об'єднували групи студентів-земляків. Така форма самоорганізації молоді започаткувалася також на вищих жіночих курсах. Кожне земляцтво обирало свого старосту та створювало касу взаємодопомоги. Керчанка Ю. Фаусек стала членом Таврійського земляцтва столичних курсів, але, як критично зауважила в спогадах, «бездіяльним членом» За її інформацією, «українське земляцтво 80-х років XIX ст. на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах вирізнялося націоналізмом, на вечірки одягали національні костюми та говорили українською» [18, 100]. На початку XX ст. у приміщенні цього навчального закладу розміщувалися вітрини різних земляцтв, до яких молодь вступала за бажанням. До українського земляцтва входило декілька дівчат, які мали власну книгозбірню, опікувалися свідомістю новоприйнятих членів, екзаменуючи перед вступом на знання мови. Поступово бібліотека земляцтва на Санкт-Петербурзьких ВЖК (маленька кімнатка з шафою з українськими книжками за приміщенням курсового буфету на третьому поверсі) перетворилася на своєрідний клуб, де спілкувалися, зустрічалися і влаштовували засідання.

На курсах обговорювали різні акції для нужденних та збирали підписи під громадськими протестами. У середовищі курсисток презиралося багатство, а авторитет в учнівському колективі для слухачок був настільки важливим, що К. Андреева-Бальмонт завжди підписувала суму не більше інших, побоюючись іміджу бага-

тої [25, 230]. Зверталися курсистки одна до одної словом «товариш», у спогадах часто використовується і термін «товарка».

Важливо, на наш погляд, розглянути питання про дотримання навчальної дисципліни курсистками та взаємовідносини із викладачами. Уже серед перших слухачок Київських вищих жіночих курсів сформувалася дієва більшість, що стежила за порядком у закладі і запобігала будь-яким відхиленням. За роки навчання Ю. Фаусек (початок 80-х років XIX ст.) на Санкт-Петербурзьких ВЖК відбулося лише одне заворушення курсисток, які дізналися, що одна з «товарок» шпигувала і доносила адміністрації. Бойкотом покарали кількох слухачок та викладача, лекції якого декілька місяців не відвідували всім курсом, за легковажні розмови про сокурсниць [18, 89, 106]. Загалом на вищих жіночих курсах у 1870–1880 рр. панувала атмосфера поваги та вдячності до професорів за їхнє сприяння в розвитку вищої жіночої освіти.

Можна констатувати вразливість тогочасного учнівського жіноцтва в аспекті ставлення до нього викладацького корпусу. Як визначила в щоденнику курсистка Є. Дьяконова: «Молодь чутлива до фальші» [24, 403]. Оскільки на вищих жіночих курсах навчалася багато повнолітніх представниць із певним життєвим досвідом, то, поважаючи професора як науковця, вони відчували, коли той говорив не як «друг» чи рівноправний партнер, а як «генерал від професури» та чиновник освітнього відомства. Повсякденні взаємовідносини між курсистками та викладачами відзначалися академічністю та високим рівнем загальної культури останніх, але водночас не мали жорсткої усталеності та чіткої визначеності. Вони відображали весь спектр живого людського спілкування й відповідних реакцій, на які впливали щоденні події та явища, у тому числі й загальносуспільні. Регулювалася поведінка обох суб'єктів навчального процесу, швидше, загальними етичними нормами, ніж обмежувальними приписами інструкцій.

Саме в навчальному закладі вперше слухачки стикалися з поняттями «сходка», «обструкція», «студентський страйк», які ініціювали курсистки – учасниці різних радикальних організацій. На загальних сходках вони намагалися реалізувати власне рішення, а основними засобами висловлення протесту адміністрації обирали припинення занять, бойкот лекцій, неявку на екзамени тощо. Підтримували такі заходи тільки слухачки з відповідними переконаннями, недосвідчені першокурсниці та молодь, що легко під-

давалася впливу. У разі серйозного конфлікту заворушення на вищих жіночих курсах ставали масовими. Прикладом може бути студентський страйк навесні 1899 р., до якого приєдналися курсистки Санкт-Петербурзьких ВЖК. У 1904 р. приводом до заворушення курсисток стало впровадження білетної системи для відвідування Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів. Аналіз виявлених протоколів кількох загальних сходок слухачок доводить повну індиферентність більшості слухачької молоді до такого способу вирішення проблеми.

На нашу думку, пасивне ставлення курсисток до сходок на вищих жіночих курсах пояснюється побоюванням бути виключеною за участь у «політиці». Оскільки звільнені, наприклад, із Санкт-Петербурзьких ВЖК за розпорядженням міністра народної освіти у квітні 1904 р. не раніше ніж через два роки могли клопотати про прийом до інших вищих закладів. Опитування столичних курсисток 1909 р. виявило, що зовсім не відвідували «сходки» 36,3 % (понад 1/3) респондентів. Головними причинами цього слухачки визначили: брак часу – 30,7 %, відсутність інтересу – 29,1 %, негативне ставлення до сходок – 15,2 % [32, 88]. Є. Дьяконова у щоденнику замислилася, що «хтось нагорі користувався їхнім рухом і так робив собі кар'єру» [24, 390].

Утягування курсисток у політичну діяльність, чого так побоювалися представники влади, не підтверджується в буденному житті пересічної курсистки. При аналізі архівних джерел виявлено тільки окремі випадки звільнення слухачок вищих жіночих курсів, запідозрених компетентними органами у причетності до «політики». Наприклад, у 1879 р. тільки Г. Полушкова, курсистка Санкт-Петербурзьких ВЖК, донька статського радника, вислана до батьків у Вологодську губернію із заборорою проживати в столицях. У 1880 р. слухачки Київських вищих жіночих курсів Є. Боголюбова та О. Лянгеншельд вислані з міста в адміністративному порядку. За спостереженням завідувача закладу професора С.С. Гогоцького, «курсистки політикою не цікавилися, під час одного інциденту самостійно розправилися з кількома «торохтілками», виштовхавши їх геть» [33, 173, 198, 158]. З. Тулуб, згадуючи своє навчання на Київських ВЖК (1909–1917), зазначила, що не тільки гімназистки, а й слухачки курсів переважно були аполітичними й стояли осторонь від суспільних справ.

Безсумнівно, курсистки по-своєму реагували на події суспільно-політичного життя країни,

що, як відомо, на той час було досить бурхливим. Наприклад, свідомі українки, курсистки Київських вищих жіночих курсів долучилися до таємної студентської організації «Кіш», що займалася вивченням історії, етнографії, фольклору українського народу. Всі її члени брали дієву участь у культурно-освітній діяльності «на ниві українства». Серед них була курсистка М. Олександрович, майбутня дружина Д.І. Багалія [34, 37]. Зрозуміти настрої тогочасної молоді допомагають і спогади про студентські роки Д. Дорошенка. Він визнав, що стояти осторонь від руху молоді вважалося ознакою реакційності і часто студентські заворушення підтримували навіть ті, хто в душі не співчував їм [35, 19].

Молодь як найбільш активна частина соціуму, безперечно, прагнула до самовияву в громадському житті. Приводом до зборів могла стати будь-яка важлива подія в житті слухачок. Наприклад, дізнавшись, що З. Тулуб із батьком їде вітати письменника І. Буніна з ювілеєм від імені київської преси, курсистки історико-філологічного відділення Київських ВЖК занепокоїлися, що пропустили таку подію. Негайно організували сходку в найбільшій навчальній аудиторії № 11, на якій від імені всього київського студентства доручили Зінаїді привітати видатного письменника [27, 90]. Відповідальна місія для слухачки IV курсу викликала в дівчини певне зняквиння, але З. Тулуб заспокоїли, що це буде повністю легітимне завдання. Дійсно, уже на пероні, до відходу потяга два студенти-філологи від імені учнівської молоді Університету св. Володимира вручили їй вітальну адресу для Буніна.

Отже, всебічний аналіз комплексу документів не підтвердив нав'язаний радянською історіографією стереотип курсистки-революціонерки. Буденність слухачок на вищих жіночих курсах була зовсім іншою. Щоденне відвідування лекцій, старання робота над конспектами, підготовка до іспитів, читання наукової, філософської та художньої літератури забирали весь час і сили основного загалу курсисток. Жадоба знань проявлялася в захопленому читанні книжок і майже повному усамітненні після занять. Як наслідок, переважна більшість учнівської жіночої молоді залишалася осторонь суспільного життя, політичних та національно-визвольних змагань у досліджуваний період.

Список використаних джерел та літератури:

1. Веселова Т. Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т. Н. Веселова, О.В. Мельник // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 81-89.

2. Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О.В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вып. 1. – С. 246-251.

3. Мельник О.В. Розвиток системи самодопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вып. 9. – С. 46-59.

4. Мельник О.В. Становлення та розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Мельник; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2009. – 16 с.

5. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Вірченко; Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.

6. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В.В. Вірченко, А.П. Кокур. – К.–Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с.

7. Кобченко К. А. Вищі жіночі курси в Києві / К. А. Кобченко // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 60-67.

8. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві на початку XX століття / К.А. Кобченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. – Вып. 12: Історія. – С. 149-160.

9. Кобченко К.А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець XIX – початок XX ст.) / К.А. Кобченко // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. Вып. 39-40. – С. 611-627.

10. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП.Леся», 2007. – 271 с.

11. Кобченко К.А. До історії вищої освіти жінок в Україні в другій половині XIX ст. / К.А. Кобченко // – Режим доступу до журн.: <http://linguistics.kava.kiev.ua/seminar/2008/03/29/seminar>. Удовиська Т. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Удовиська; Харківський нац. ун-т. – Х., 2002. – 192 с.

12. Дейнега І.І. Український жіночий рух як складова національного відродження (друга половина XIX – 1908 р.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / І. І. Дейнега; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.

13. Добровольська В. А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.А. Добровольська; Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2006. – 19 с.

14. Фартучна Г. В. Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.В. Фартучна; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.

15. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства під російської України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Е. Кругляк; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.

16. Посохов І. С. Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / І.С. Посохов; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – К., 2011. – 20 с.

17. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 15, спр. 32.